

EL SALVADOR I LA SALVACIÓ EN FILÓ D'ALEXANDRIA

Damià ROURE

Summary

After placing Philo in the context of the Hellenistic trends of his time, this study focuses on the exegetical activity of Philo, and two main themes within it: God the Saviour and the living hope of Salvation. As Philo presents it, the biblical tradition develops extensively the themes of time and space, which characterize the present and the future of the life of the chosen people. Taking the biblical texts, Philo accords value to both the literal and the allegorical meanings and, further, distinguishes the ethical meaning of the historical events as well as of the commandments of Moses. He firmly believes that the revelation of God comes to mankind from creation, from historical events and from the explicit commandments of the law of Moses. Through the symbolism of numerous specific episodes, together with other techniques such as etymology or moving from a literal to an allegorical level, Philo highlights for his contemporaries values of a moral nature, by means of which believers of all times can give thanks to the Saviour who has chosen them to make them free.

Key words: Exegesis, literalism, allegory, Alexandria, Moses, Plato, the Patriarchs, Abraham, logos, wisdom, present, future.

Paraules clau: Exegesi, literalisme, al·legoria, Alexandria, Moisès, Plató, patriarques, Abraham, logos, saviesa, present, futur.

1. INTRODUCCIÓ

Els comentaris de Filó al Pentateuc estan en la línia dels tres grans principis del judaisme: Déu, la Bíblia i la Llei.¹ A partir d'aquests principis es va dissenyar, en l'àmbit d'Alexandria, un estil de vida basat en la circumcisió, l'observança del dissabte, la pràctica de les lleis sobre el pur i l'impur, així com sobre la sexualitat i el matrimoni. Els escrits de Filó revelen un mestre de saviesa i un amant de la Paraula bíblica, interpretada al·legòricament. Encara que altres sectors del judaisme seguissin una trajectòria diferent, en cap moment Filó s'aïllava del conjunt de la pràctica comunitària ni de l'estil de viure de la seva comunitat.

Quant a la metodologia seguida per Filó, Karl-Gustav Sandelin presenta els seus escrits com una síntesi dels principis de Moisès i de Plató.² És a dir, Filó té una habilitat especial per contrastar la Septuaginta amb el pensament dels filòsofs grecs. Així, per exemple, com a mestre de saviesa, Filó considera que la promesa de Déu a Abraham es refereix a la Saviesa, i així interpreta l'expressió d'Ex 33,7, en la qual es parla de la «tenda de la trobada amb Déu», dient que es tracta de «la saviesa de la qual Déu en dona testimoni» (*Leg.* III, 46). Aquesta és l'herència d'Abraham, gràcies a la qual —a més del regne de la llum— transmet el regne de la Paraula, en el qual el concepte de *logos* combina la visió platònica del món de les idees (*Opif.* 16-17) amb la tradició bíblica de la saviesa de Déu: «Que en són, de variades, Senyor, les teves obres! Totes les has fetes amb saviesa» (Sl 104,24).

En la mateixa línia de pensament, Filó afirma que Déu és, en primer lloc, llum i arquetip de tota altra llum (Sl 27,1): «El Senyor m'il·lumina i em salva» —i fins i tot és anterior i superior a qualsevol altre arquetip—, però, al mateix temps, pren un gran relleu el regne de la Paraula, que és designat amb la paraula llum, ja que Déu va dir: «Que la llum sigui» (Gn 1,3). I «aquesta llum invisible i intel·ligible ha estat creada a la imatge del Logos diví» (*Opif.* 31).

La major part dels escrits de Filó poden situar-se en dos àmbits: ja sigui en el dels comentaris exegètics, bé sigui en el de les reescriptures del Pentateuc, basant-se en els temes de la creació, del decàleg i de les lleis especials:

1. Cf. O. KAISER, *Philo von Alexandrien Denker der Glaube. Eine Einführung* (FRLANT), Göttingen, 2015; E. S. GRUEN, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*. Cambridge: Harvard University Press 2002; J. BARCLAY, *Jews in the Mediterranean Diaspora from Alexander to Trajan*. Edinburgh: Clarendon 1996; W. B. TORREY SELAND (ed.), *Reading Philo. A Handbook to Philo of Alexandria*. Grand Rapids – Michigan – Cambridge: Eerdmans 2014.

2. K.-G. SANDELIN, «Philo as Jew», en TORREY SELAND (ed.), *Reading Philo*, p. 19-46; P. BORGAN, «An Interpreter of the Laws of Moses», *ibid.* p. 75-101.

així prenen un gran relleu, doncs, els patriarques —Abraham, Josep— i l'exposició de les lleis de Moisès, segons les quals és possible d'aconseguir les virtuts i les recompenses, així com sofrir els possibles càstigs. Els destinataris dels escrits de Filó són, naturalment, un públic de parla grega, que llegeix la Septuaginta, per als quals les lleis de Moisès tenen plena autoritat perquè contenen la revelació de Déu sobre la creació i els esdeveniments històrics.

Així és com la relació entre la creació i la llei és un tema central en Filó: l'originalitat de *La Vida de Moisès (De vita Mosis)* es basa en el fet que —com afirma Filó— hi trobem la relació dels fets antics «començant directament amb la creació de l'univers, per demostrar dues realitats absolutament indispensables: la primera mostra que la mateixa persona, el Pare i Creador del món, és també realment el legislador; i la segona, que el qui observa les lleis sentirà la necessitat d'oobeir la natura i conformarà la seva vida segons l'ordre universal, harmonitzant les seves paraules amb els seus actes i els seus actes amb les seves paraules» (Mos II, 48).³ D'aquesta manera, els preceptes particulars de la Llei jueva havien de coincidir amb els principis còsmics universals.

Una aproximació a la filosofia jueva de Filó, porta Gregory E. Sterling⁴ a destacar de quina manera el nostre autor llegeix Moisès en relació amb la filosofia hel·lenística, citant alguns al·legoristes, si bé destaquen alguns autors que Filó remarca, entre ells Plató, de qui en parla qualificant-lo com «el més sant»: τὸν ἱερώτατον Πλάτωνα.⁵ De manera semblant, Ciceró afirma que: «Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio».⁶ Com que, probablement, Plató és el seu personatge preferit, Filó el cita o el parafraseja unes vint vegades i el *Timeu* està a la base de com Filó explica la creació. De fet, Plató va influir molt en la metafísica i l'epistemologia filònica, tal com eloqüentment sant Jeroni sentenciava dient: «o bé Plató filonitza o bé Filó platonitza» (VirIII,11).

Una altra influència apreciable és la de l'Estoïcisme: I. von Arnim, en el seu *Stoicorum veterum fragmenta*, cita Filó 198 vegades. Pel que sembla, el seu influx s'adverteix en la seva ètica i psicologia, encara que no compartís

3. Mos. 2:48: ἠρχαιολόγησεν ἄνωθεν ἀρχάμενος ἀπὸ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως, ἵν' ἐπιδείξῃ δύο τὰ ἀναγκαϊότατα· ἓν μὲν τὸν αὐτὸν πατέρα καὶ ποιητὴν τοῦ κόσμου καὶ ἀληθεία νομοθέτην, ἕτερον δὲ τὸν χρῆσόμενον τοῖς νόμοις ἀκολουθίαν φύσεως ἄσπασόμενον καὶ βιωσόμενον κατὰ τὴν τοῦ ὅλου διάταξιν ἁρμονία καὶ συμφωνία πρὸς ἔργα λόγων καὶ πρὸς λόγους ἔργων.

4. G. E. STERLING, «The Jewish Philosophy: Reading Moses via Hellenistic Philosophy according to Philo», en TORREY SELAND (ed.), *Reading Philo*, p. 141.

5. *Quod omnis probis liber sit* (Tots els virtuoses són lliures) (*Prob.* 13).

6. *Tusculanae Lib. V, 36*, cf. CICERÓ, *Tusculanes*, vol. III, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1950, p. 36.

del tot les pressuposicions estoiques. No hi falta tampoc en Filó un coneixement d'Aristòtil i dels peripatètics, així com dels neopitagòrics i altres filòsofs influents, entre els quals Heràclit i els seus *Fragmenta*. No hi ha cap dubte, doncs, que Filó va conèixer bé la filosofia hel·lenística.

En tot cas, l'activitat exegètica de Filó en els seus comentaris al Pentateuc sobresurt pel fet que dona una visió i pren un enfocament diferent en cada comentari. Així el *Questiones in Genesim et in Exodum: Fragmenta graeca*, distribuït en sis grups, tracta de Gn 2,4-28,9 i comenta també Ex 12,2-28,24. Del *Comentari Al·legòric* se'n conserven nou tractats i fragments d'un altre (el desè), i també es mou en un altre registre l'*Exposició de la Llei de Moisès*.

Pel que fa a la vida espiritual, Filó accentua tres elements bàsics: la fe, el progrés amb alegria i la visió. I en el *De praemiis et poenis (Recompenses i càstigs)* presenta tres tríades: la primera està formada per l'esperança en Déu, sense la qual l'home no podria ser considerat home i ho és gràcies a l'esperança en la benaurança (beatitud); en segon lloc destaca el penediment i, finalment, la justícia (*Praem.* 10-23).

Tant la vida espiritual com l'activitat exegètica tenen com a punt de referència una fe profunda en Déu, que és capaç de guiar-nos i salvar-nos, tal com des dels inicis de la història bíblica el Senyor s'adreça al seu poble: «No tingueu por! Aguanteu fermes, que avui veureu com el Senyor us salva» (Ex 14,13). D'aquí l'interès de resseguir en els escrits de Filó els passatges que fan referència al Déu salvador i a les nombroses mostres de com el creador de l'home busca i fa possible la salvació del seu poble en les més diverses situacions i circumstàncies.

2. EL DÉU SALVADOR

Segons Filó, d'acord amb la tradició bíblica, la consideració de Déu com a *salvador* és una norma bàsica en la fe del poble escollit. Amb aquesta denominació, Filó va descrivint una presència divina que es fa visible en la vida concreta del poble jueu. Les seves observacions molt sovint toquen situacions ben concretes de la vida real, especialment quan es dirigeix als destinataris més senzills. Entre els textos que en parlen, hi trobem sovint una interpretació concreta del text bíblic, amb els seus personatges en acció. També hi trobem unes aplicacions concretes que volen orientar certes pràctiques de la comunitat.

Proposem oferir un conjunt de textos que parlen del *Salvador* i de la *Salvació* des d'aspectes diversos, en bona part pel fet que Filó té en compte tant la situació concreta de la comunitat com el nivell dels destinataris a qui s'adreça.

2.1. Consideració de l'espai i el temps (present i futur) en Filó

En el *De migratione Abrahami* (*Emigració d'Abraham*) Filó comenta Gn 12,1, on llegim que «El Senyor va dir a Abraham: “Surt de la teva terra, de la teva pàtria, i de la casa del teu pare, cap al país que et mostraré”». Filó observa que Déu no parla a Abraham de la terra que ja li estava mostrant en aquell moment sinó de la terra que «li mostraria més endavant». En relació amb aquest passatge, Filó cita Gn 1,31, on llegim que «Déu veié que tot el que havia fet era molt bo» i comenta el següent: «Déu té una intenció ben precisa quan determina que el futur i no el present és el temps de la promesa. No diu, en efecte, “Jo et mostro”, sinó “Jo et mostraré”. I per això Filó comenta que aquesta manera de dir és «un testimoni de la fe viscuda, gràcies a la qual l'ànima creu en Déu, que no manifesta la seva acció de gràcies com una cosa realitzada, sinó com una realitat que l'espera en el futur» (*Migr.* 43).⁷

Una altra expressió que caracteritza així mateix la tensió entre el «present i el futur» és la que Filó expressa dient: «No només sinó també». Així en el *De specialibus legibus* (*Lleis especials*) en trobem un exemple quan hi llegim: «No llevaràs les fites d'un altre que els teus precursors han establert. Aquesta llei podem considerar que s'aplica no només a les assignacions i els límits de la terra sinó, també, a la salvaguarda dels costums antics» (*Spec.* I.41.49-50). Curiosament, de manera semblant, l'apòstol Pau quan fa referència a Gènesi 15,6 es val d'una «manera incoent de contrast» quan comenta que Abraham és el pare dels circumcidats «que no només són circumcidats sinó que també segueixen l'exemple de la fe que el nostre pare Abraham va tenir abans de ser circumcidat» (Rm 4,1-5). Així mateix fa servir el mateix mètode quan escriu: «L'Esclatua no diu “i a les seves descendències”, com si fossin molts; sinó com si fos un de sol: “i a la teva descendència”, és a dir, a Crist» (Ga 3,16).

Per Filó, encara, la importància de fer una experiència de fe viscuda ha d'anar acompanyada d'una responsabilitat seriosa. Així escriu en el *De opificio mundi* (*Creació del món*): «Per la ingratitude de l'home envers el Déu benefactor i *salvador* hauria calgut que l'home tornés al no-res. Però Déu, que és misericordiós per natura, va temperar el càstig i va deixar que continués l'espècie, si bé aquesta ja no rep, com abans, un aliment preparat per tal que els homes no cometin faltes ni excessos»⁸ (*Opif.* 169). Aquí cons-

7. παρατηρημένως δὲ οὐ τὸν ἐνεστῶτα, ἀλλὰ τὸν μέλλοντα τῇ ὑποσχέσει χρόνον προδιώρισται, εἰπὼν οὐχ ἦν δείκνυμι ἀλλ' ἦν σοι δείξω, εἰς μαρτυρίαν πίστεως ἦν ἐπίστευσεν ἡ ψυχὴ θεῷ, οὐκ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἐπιδεικνυμένη τὸ εὐχάριστον, ἀλλ' ἐκ προσδοκίας τῶν μελλόντων. (*Migr.* 43).

8. ἔδει μὲν οὖν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, εἰ τὴν ἀρμόττουσαν ἔμελλε δίκην ὑπομένειν, ἠφρανίσθαι διὰ τὴν πρὸς τὸν εὐεργέτην καὶ σωτήρα θεὸν ἀχαριστίαν· ὁ δ' ἄτε τὴν φύσιν ἕλωσ οἶκτον λαβὼν ἔμετριάσε τὴν

tatem, doncs, que l'home es troba encarat amb la responsabilitat de superar la migradesa humana i ha de guanyar-se dia a dia el pa, comptant amb la misericòrdia del seu Salvador.

2.2. El Salvador amb els Patriarques i Moisès

La fe és la base indispensable per viure la promesa de Déu i en el *De sacrificiis Abelis et Caini* (*Sacrificis d'Abel i Caïn*) hi llegim que: «els qui dubten entre dues opcions quan els arriba alguna cosa que no volien, com que no tenen una fe sòlida en Déu, el seu *salvador*, cerquen primer l'ajut de les criatures: metges, herbes, medicaments, règim estricte i tots els altres remeis que poden. Això és molt humà: primer busquen els metges, o les herbes i els medicaments» (*Sacr.* 70) «Però quan cap dels remeis humans no és eficaç (...) llavors des del fons de la seva impotència ben a contracor, cerquen un refugi prop de l'únic *salvador*: Déu» (*Sacrif.* 71). En aquest sentit, no n'hi ha prou amb una pietat basada en actes externs: cal, a més, que els creients es moguin per un sentiment profund i sincer. Per Filó la veritable actitud no neix a causa de la pressió dels esdeveniments sinó d'una pietat autèntica.

En la vida corrent observem sovint que, quan no hi ha problemes i tot va bé, molta gent no té present que hi ha un Déu *salvador*. Ja en Dt 32,15 llegim que «Jeixurun s'engreixà i tirava guitzes. Gras, fornit i corpulent, abandonà Déu, el seu creador i deshonrà la Roca que el salvava». D'aquesta actitud se'n fa ressò en el *De posteritate Caini* (*Descendència de Caïn*), quan comenta que: «Realment, ja no es recorden més de l'Etern aquells per als quals la vida, per un moment, floreix com les flors. De fet pensen que aquest moment favorable és com un Déu» (*Poster.* 121).⁹ Però poc més tard, tot recordant el camí del poble escollit enmig del desert, quan no pogueren beure l'aigua de Marà perquè era amarga, i van començar a murmurar, llavors «Moisès va clamar al Senyor, i el Senyor li va mostrar un tronc. Ell el va tirar a l'aigua, i l'aigua es tornà dolça. Allà el Senyor va donar al poble lleis i prescripcions, i també allà va posar-lo a prova» (Ex 15,25). I, quan el poble desitjava tornar a Egipte, Filó comenta al·legòricament aquest epi-

τιμωρίαν, τὸ μὲν γένος ἕσασ διαμένειν, τὰς δὲ τροφὰς οὐκέθ' ὁμοίως ἐξ ἑτοίμου παρασχών, ἵνα μὴ δυσὶ κακοῖς ἀργία καὶ κόρη χρόμενοι πλημμελώσι καὶ ὑβρίζωσι. (*Opif.* 169).

9. μάρτυς δ' ὁ νόμος ἐν ᾧδῃ μείζονι λέγων οὕτως· ἐλπίνθη, ἐπαχύνθη, ἐπλατύνθη, καὶ ἐγκατέλιπε θεὸν τὸν ποιήσαντα αὐτόν, καὶ ἐπελάθετο θεοῦ σωτήρος αὐτοῦ (Dt 32,15). ὄντως γὰρ οὐκέτι μέμνηται τοῦ αἰώνιου, οἷς πρὸς καιρὸν ὁ βίος ἤθησε· νομίζουσι γοῦν τὸν καιρὸν θεόν. (*Poster.* 121).

sodi dient que el poble, perdut per Egipte, va ser guanyat per al *Salvador*. Llavors aplica aquest episodi a una situació concreta de la seva audiència, precisament quan vol encoratjar els seus per tal que facin un esforç valent en diverses dificultats. I encara els diu que Déu pot reconduir les nostres ànimes a la manera d'aquell tronc que va tornar dolça l'aigua, perquè el *Salvador* és capaç d'impulsar l'amor a l'esforç en comptes de l'odi a l'esforç (*Poster.* 156).

Els episodis del Pentateuc són resseguits acuradament per Filó. Així, en *De Abrahamo*, recordant el Sacrifici d'Isaac, quan Abraham estava a punt de dirigir el seu punyal sobre Isaac, «el Déu *salvador* se li va avançar i va interrompre el gest d'Abraham amb una veu vinguda de les altures del cel: va interrompre, doncs, el seu gest, tot ordenant-li d'aturar-se i de no tocar el noi. Però Déu, apiadant-se de la humanitat, com a *Salvador* i ple d'amor per la humanitat, va augmentar, en la mesura del possible, el desig natural d'homes i dones vers el bé de produir fills i tot detestant el que és contra natura i el comerç il·lícit de la gent de Sodoma, l'extingí i destruï aquells que estaven inclinats a aquestes actituds» (*Abr.* 137):¹⁰ aquesta és una altra mostra, doncs, de com Déu és salvador.

Una circumstància inquietant que sovint afectava la societat d'Alexandria era el *tema de l'aigua*. Davant d'aquest problema, el *Salvador* de l'univers podia ser propici a obrir les reserves celestials, tal com ho llegim en Dt 28,12 en boca de Moisès: «El Senyor t'obrirà el cel, on guarda el tresor de la fertilitat: quan en sigui el temps, farà caure la pluja sobre els teus camps i beneirà tot el que emprenguis. Prestaràs diners a molts pobles, i a tu no et caldrà manllevar res». Filó actualitza aquest desig de Moisès en el *Quod Deus sit immutabilis (Immutabilitat de Déu)*, quan llegim que «una altra vegada, fent ús de l'enginy que Déu ha posat en els homes ¿buscarem asil i refugi en una obra que prové de la nostra manca de confiança, precisament nosaltres a qui el *Salvador* de l'univers ha obert les reserves celestials per al nostre ús i el nostre benefici? Per això Moisès, el hierofanta, prega que “el Senyor ens obri les seves bones reserves, el cel, per enviar la pluja” perquè, tal com va ocórrer en temps de Moisès, podria succeir en el nostre temps» (*Deus* 156).¹¹

10. λαβὼν δὲ ὁ θεὸς οἶκτον ἅτε σωτὴρ καὶ φιλόανθρωπος τὰς μὲν κατὰ φύσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν συνόδους γινομένας ἔνεκα παιδῶν σποράς ἠύξησεν ὡς ἐνὶ μάλιστα, τὰς δ' ἐκφύλους καὶ ἐκθέσιμους διαμίσθσας ἔσβεσε καὶ τοὺς ὀργῶντας ἐπὶ ταύτας προβαλόμενος οὐχὶ τὰς ἐν ἔθει καινουργήσας δ' ἐκτόπους καὶ παρηλλαγμένας τιμωρίας ἐτιμωρήσατο. (*Abr.* 137).

11. ἔτι δὲ ποτὸν τεθησαυρισμένον ἐξ ἐπιτεχνήσεως ἀνθρώπων ἐξανιμώντες ὑπόδρομον καὶ καταφυγὴν δυσελπιστίας ἔργον προσιέμεθα, οἷς τὸν ὀλύμπιον θεσαυρὸν εἰς χρῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν ὁ σωτὴρ τοῦ παντὸς ἠνοιξεν; εὐχεται γὰρ Μωυσῆς ὁ ἱεροφάντης, ἵνα ἀνοιξῆ κύριος ἡμῖν τὸν θεσαυρὸν αὐτοῦ τὸν ἀγαθόν, τὸν οὐρανόν, δοῦναι βετόν ἔτι δὲ ποτὸν τεθησαυρισμένον ἐξ ἐπιτεχνήσεως ἀνθρώπων ἐξανιμώντες ὑπόδρομον καὶ

Sens dubte la necessitat d'un *salvador* travessà tota la vida del poble escollit. En Ex 2,23, llegim que els israelites gemegaven i cridaven des del fons del seu esclavatge, i el seu clam va pujar fins a Déu. Filó fa present aquest clam en el *De confusione linguarum* (*Confusió de les llengües*) quan, «veient les penes i com estaven enristits, ¿qui no alçaria grans clams cap a Déu, per tal que l'únic *salvador* alleugerís les seves penes. I ¿com ho faria el *Salvador*? Trobant la manera d'aconseguir el seu rescat: amb això permetria que poguessin salvar l'ànima, reclamant per a ella la llibertat» (*Confus.* 93). En aquest passatge la gràcia del Salvador és capaç, doncs, d'aconseguir per als fidels la salvació i l'alliberament de l'esclavatge.

Filó presenta un text important en *Opif.* 24-25, on justament la *festa de Pasqua* celebra l'alliberament del poble escollit i en el *De migratione Abraham*: el text comença citant la festa de Pasqua, tal com ho trobem en l'Èxode: «Per menjar l'anyell calia que tinguessin el cos cenyit, les sandàlies posades i el bastó a la mà, i mengessin a correuita, perquè és la Pasqua del Senyor» (Ex 12,11). En el seu comentari Filó actualitza aquest moment històric dient que la Pasqua ens permet i ens hi ajuda a donar gràcies a Déu perquè, justament, el *Salvador* ens ha escollit per tal de fer-nos lliures. Per part de l'esperit humà es necessari, però, que s'allunyi de les passions, que sigui agraït a Déu, i sàpiga donar-li gràcies de tot cor. Filó escriu que l'esperit l'ajudarà a fer aquest pas, que l'allunyarà de les passions, tot donant gràcies a Déu, perquè, el *Salvador* l'ha escollit per fer-lo lliure: «καὶ τὴν πρὸς τὸν σωτῆρα θεὸν εὐχαριστίαν, ὃς εἰς ἐλευθερίαν οὐ προσδοκῆσαντα αὐτὸν ἐξείλετο» (*Migr.* 25).

Quan es parla de la vetlla santa, cal tenir en compte que es canten els himnes a dos cors. Amb el vi pur de l'amistat divina, els dos cors es barregen fins a fer-ne un. Això reproduceix el que van fer als marges del Mar Roig, en ocasió dels miracles acompanyats amb la salvació dels uns i el càstig dels altres. Diu en *De vita contemplativa* (*Vida contemplativa*): «Després de viure aquest esdeveniment, que depassava la raó, i fins la imaginació i l'esperança de tothom, homes i dones, cantaren a l'uníson, ben units, i cantaven himnes d'acció de gràcies a Déu, el seu *salvador*; entre els presents hi havia el profeta Moisès, que entonava els cants i, entre les dones hi havia la profetessa Myriam» (*Contempl.* 87).

La vídua Tamar és una altra persona que va rebre l'ordre d'establir-se en la casa del seu únic Pare i *Salvador* (cf. Gn 38,11), i tal com ho explica Filó en *Quod Deus sit immutabilis* (*La immutabilitat de Deu*), això va fer-ho per

καταφυγὴν δυσελπίστιας ἔργον προσιέμεθα, οἷς τὸν ὀλύμπιον θησαυρὸν εἰς χρῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν ὁ σωτὴρ τοῦ παντὸς ἤνοιξεν; εὐχεται γὰρ Μωϋσῆς ὁ ιεροφάντης, ἵνα ἀνοιξῆ κύριος ἡμῖν τὸν θησαυρὸν αὐτοῦ τὸν ἀγαθόν, τὸν οὐρανόν, δοῦναι ὑετόν. (*Deus* 156).

tal que d'aquesta manera fos capaç de renunciar a la mundanitat i rebre la llavor divina (cf. *Cher.* 43-48). Es tracta d'una llavor que «quan la troba plena de gèrmens de virtut dona a llum bones accions; després d'haver-les posat en pràctica, aconsegueix un premi per damunt dels seus adversaris i així pot esdevenir plenament victoriosa i portar, llavors, una palma com a símbol de la seva victòria: ja que Tamar vol dir palma» (*Deus* 137).

Segons el *De agricultura (Art de conrear)*, per tal d'honorar l'únic *Salvador*, Filó afirma que el cor dels homes, sota la conducció de Moisès, rebrà l'Esperit perfecte, i les dones, sota la conducció de Mariam, tindran els sentits purificats, tal com ho trobem en el Càntic de Moisès, on llegim que: «Aleshores la profetessa Maria, germana d'Aaron, va prendre el tamborí, i totes les dones van seguir-la, dansant i tocant els tamborins» (Ex 15,1.20). De fet, és de justícia, tant en el pla espiritual com en el pla sensible, adreçar a la divinitat himnes i aclamacions, i fer-ho (no tan sols amb la dansa i el tamborí) sinó valent-se dels dos instruments més espirituals, que són l'esperit i la sensibilitat: fent-ho així, podran expressar llavors tot l'agraïment i l'honor a l'únic *Salvador (Agric.* 80).¹²

En el comentari sobre *Quis rerum divinarum heres sit (Qui és l'hereu dels béns divins)* Filó és conscient que hi ha forces adverses i comenta que el nom de Faraó és el nom d'aquell qui provoca tota mena d'atacs, degut als quals no és possible evitar la seva tirania, plena de tota mena d'injustícies i de crueltats. Cal, doncs, que en l'ànima s'hi engendri «Elièzer» (que vol dir «Déu ve a socorre'm»), i així pugui aconseguir l'ajut de l'únic Déu *Salvador (Her.* 60).

En aquella dura etapa de manca d'aliments que sofria la família de Jacob, segons el *De Iosepho*, Jacob accepta que se'n vagi a Egipte el fill més jove, i pugui tornar amb el blat que necessitaven. Demana per això al Déu *Salvador* que aquest viatge trobi un acolliment favorable entre els habitants del país, i que el jove pugui tornar sa i estalvi: «Empor-teu-vos sobretot el desig que tots expressem al Déu *Salvador*, per tal que pugueu tenir en aquest viatge una rebuda favorable per part dels habitants del país i tornar sans i estalvis i retornant al seu pare una prova de fills: i preneu aquell a qui vosaltres vau deixar abans empresonat i que avui torneu a tenir amb vosaltres, el més jove, que encara no té l'experiència de la vida. Prenent-lo amb ells, van marxar cap a Egipte» (*Ios.* 195).¹³

12. χρῆσεται δ' ὁ μὲν τῶν ἀνδρῶν χορὸς ἡγεμόνι Μωυσεῖ, νῶ τελεῖα, ὁ δὲ τῶν γυναικῶν Μαριάμ, αἰσθήσει κεκαθαρμένη· δίκαιον γὰρ καὶ νοητῶς καὶ αἰσθητῶς τοὺς εἰς τὸ θεῖον ὕμνους καὶ εὐδαιμονισμοὺς ἀνυπερθέτως ποιεῖσθαι καὶ τῶν ὀργάνων ἐμμελῶς κρούειν ἑκάτερον, τό τε νοῦ καὶ αἰσθήσεως, ἐπὶ τῇ τοῦ μόνου σωτήρος εὐχαριστία καὶ τιμῇ. (*Agr.* 80).

13. ἐπιφέρεισθε μέντοι καὶ τὰς ἡμετέρας εὐχάς, αἷς πρὸς τὸν σωτήρα ποιούμεθα θεόν, ἵνα καὶ εὐάρεστοι τοῖς ἐγγχωρίοις ξενιτεύοντες ἦτε καὶ ἐπανέρχησθε σῶφι τὰς ἀναγκαίας παρακαταθήκας, υἱούς, ἀποδιδόντες

2.3. La providència del Déu Salvador

En el *De migratione Abraham* Filó comenta que «les columnes de la casa són, en primer lloc, l'esperit en l'ànima i, en segon lloc, el just entre els seus semblants del gènere humà. Convé, llavors, que estiguin al seu lloc per allunyar les malalties. Mentre es pot mantenir aquest suport, no hem de renunciar mai a l'esperança d'una salvació definitiva. Ja que, per la seva mediació, el Déu *Salvador* ofereix a qui el suplica el remei universal del seu poder benèvol a favor de la salut dels malalts, tot posant també un bàlsam damunt les ferides de l'ànima, aquelles ferides que les bogeries, les injustícies i tota mena de vicis produïen, com si ho haguessin fet amb una fulla d'acer» (*Migr.* 124).¹⁴ En cada situació, doncs, Filó mostra que hi ha una part que depèn de l'esperit humà i l'ajuda que rep de Déu i, encara, hi ha una altra part que depèn de la sensatesa humana i de la rectitud de les persones.

Al costat de l'esperit i la sensibilitat, Filó situa la persona humana dins el seu univers sensible en un nivell més personal, el nivell de l'intel·ligible. En l'escript *De Sobrietate* (*Sobrietat*) llegim que «Els dons de Déu són donats àmpliament». I a partir d'aquesta afirmació, Filó explica que les paraules «Senyor Déu» tenen una doble proclamació: per una part, la proclamació de Déu com a mestre i benefactor de l'univers sensible, i, per una altra part, pel que fa referència al bé intel·ligible, Déu és considerat com el veritable *Salvador* i benefactor: «Els seus dons són donats generosament. En efecte, amb les paraules “Senyor Déu” es proclama com a mestre i benefactor de l'univers sensible i pel que fa al bé intel·ligible és simplement *salvador* i benefactor, però no mestre ni senyor» (*Sobr.* 55).¹⁵

Pel que fa a la providència del *Salvador*, no cal dir que la proximitat de Déu és sentida com a molt necessària, fins i tot per distingir els objectes materials tal com ho explica el *De mutatione nominum*, però el qui fa això en contra de la seva voluntat és ignorant, i qui ho fa voluntàriament és dòcil; per això es diu que cau de cara, és a dir, en els seus sentits externs

πατρί, τόν τε καταλειφθέντα πρότερον ἐν δεσμοῖς καί ὄν συνεπάγεσθε νυνὶ νεώτατον καὶ πραγμάτων ἄπειρον.¹ ἄραντες δὲ συνέτεινον εἰς Αἴγυπτον. (*Ios.* 195).

14. εὐχόμεθα οὖν τὸν ὡς ἐν οἰκίᾳ στῦλον νοῦν μὲν ἐν ψυχῇ, ἄνθρωπον δὲ ἐν τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων τὸν δίκαιον διαμένειν εἰς τὴν τῶν νόσων ἄκασιν· τούτου γὰρ ὑγιαίνοντος τὰς εἰς παντελῆ σωτηρίαν οὐκ ἀπογνωστέον ἐλπίδας, διότι οἴμαί ο ἰωτήρ θεὸς τὸ πανακέστατον φάρμακον, τὴν ἴλεω δύναμιν, τῷ ἰκέτῃ καὶ θεραπευτῇ προτείνας ἑαυτοῦ χρῆσθαι πρὸς τὴν τῶν καμόντων σωτηρίαν ἐπιτρέπει, καταπλάττοντι τῶν ψυχῆς τραυμάτων, ἄπερ ἀφροσύνη καὶ ἀδικία καὶ ὁ ἄλλος τῶν κακιῶν ὁμιλος ἀκονηθεὶς διεῖλεν. (*Migr.* 124).

15. μήποτε δὲ καὶ ἐπιδαμνιέυεται τὰ τῶν δωρεῶν· τοῦ μὲν γὰρ αἰσθητοῦ κόσμου δεσπότης καὶ εὐεργέτης ἀείρηται διὰ τοῦ κύριος καὶ θεός, τοῦ δὲ νοητοῦ ἀγαθοῦ σωτήρ καὶ εὐεργέτης αὐτὸ μόνον, οὐχὶ δεσπότης ἢ κύριος· φίλον γὰρ τὸ σοφὸν θεῶ μᾶλλον ἢ δοῦλον. (*Sobr.* 55).

(sensacions), en el seu discurs, en la seva ment —en el seu esperit—; però, despertat per la providència del Salvador, pot agafar els objectes materials que troba en el seu camí (*Mutat.* 56). Per una altra part, cal sempre la compassió i la previsió del Déu salvador universal per anar endavant o per no voler anar més enllà d'on pot arribar la capacitat de la persona humana, tal com llegim al llibre de l'Èxode quan Déu crida Moisès, aquest «es va tapar la cara perquè tenia por de mirar Déu» (Ex 3,6). En el *De fuga et inventione* (*Fugida i descoberta*): «Déu, Salvador universal des del seu Santuari, li demana que no s'acosti perquè vol fer-li prendre consciència que sobre la naturalesa divina no pot fer cap investigació, perquè això demana una minúcia i un sentit que depassa les possibilitats humanes: admira les coses creades, però no et preocupis de les causes gràcies a les quals van ser creades o poden ser destruïdes, perquè el lloc on et trobes és una terra santa» (*Fug.* 162-163).¹⁶ El Senyor pot aconseguir, per exemple, que l'ull de l'ànima sigui instruït per veure Déu, i és que l'entrada en aquest àmbit espiritual, tal com ho afirma el *De mutatione nominum* (*Canvis de noms*), només es pot realitzar «per la força invencible del mateix Salvador» (*Mutat.* 203).

Podem observar, també, que la presència i la dependència de Déu es fa present en els diversos àmbits de la vida. Així, pel que fa a la procreació, Déu va propiciar d'una manera significativa el nombre d'unions entre homes i dones amb vista a l'augment de la natalitat, tal com Filó ho comenta en el *De Abrahamo*: «Déu, ple de pietat, ell que és Salvador i amic dels homes, va fer créixer molt particularment el nombre d'unions entre homes i dones amb vista a la procreació dels infants; però els qui no seguien les lleis de l'espècie, els va detestar i va fer que s'extingissin» (*Abr.* 137).¹⁷

En l'àmbit de la salut, cal destacar la precarietat que es patia en aquella època, i així en el *De specialibus legibus* es parla de les ofrenes de víctimes que serien immolades a Déu per al perdó dels pecats i la salut. Les adreçaven al Déu que és Salvador i Benefactor: «L'ànima que honora Aquell qui és per Ell mateix, convé que no ho faci d'una manera irracional, com un ignorant, sinó amb coneixement i raó. Ara bé la raó, en aquest cas, consisteix a distingir i dividir cada una de les Potències i Virtuts de Déu, ja que Déu és bo; és el creador, el pare de l'univers. Vetlla per les seves

16. περιεργίας γάρ και φιλοπραγμοσύνης μείζονος η κατά ανθρώπινη δύναμιν τὸ ἔργον· ἀλλὰ τὰ μὲν γεγονότα θαύμαζε, τὰς δὲ αἰτίας, δι' ἃς ἡ γέγονεν ἡ φθείρεται, μὴ πολυπραμόνει. «ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ ὁ ἔστηκας» φησί «γῆ ἁγία ἐστί». (*Fug.* 162-163).

17. λαβὼν δὲ ὁ θεὸς οἶκτον ἕτε σωτῆρ και φιλόανθρωπος τὰς μὲν κατά φύσιν ἀνδρῶν και γυναικῶν συνόδους γινομένας ἔνεκα παιδων σπορᾶς ἠΰξησεν ὡς ἐνι μάλιστα, τὰς δ' ἐκφύλους και ἐκθέσμιους διαμισήσας ἔσβεσε και τοὺς ὀργῶντας ἐπὶ ταύτας προβαλόμενος οὐχὶ τὰς ἐν ἔθει καινουργήσας δ' ἐκτόπους και παρηλλαγμένας τιμωρίας ἐτιμωρήσατο. (*Abr.* 137).

criatures; és *salvador* i benefactor i té la plenitud de la felicitat i la felicitat perfecta» (*Spec.* I,209;¹⁸ cf. *De cherubim* [*Querubins*]: *Cher.* 86). Amb això es reconeixia que Déu és el veritable *Salvador*, més que no pas els metges i els seus remeis, perquè, aquests darrers, no poden aconseguir-ho del tot. A més, Déu s'alegra dels sacrificis oferts, i sobretot s'alegra que facin donació d'ells mateixos, i ofereixin així el més bonic dels sacrificis, que és la noblesa moral: «Els sacrificis corren a càrrec del qui ha fet un vot: és un holocaust, ja que abandona no tan sols les primícies dels seus altres béns, sinó que abandona també els de la seva persona; el sacrifici pel pecat, ja que és un ésser humà, perquè fins i tot l'home perfecte, com que és una criatura, no es pot alliberar del pecat; es tracta del sacrifici de la salvació, ja que reconeix Déu com l'autor de la salvació, el veritable *Salvador*, més que no pas els metges i els seus remeis» (*Spec.* I,252).¹⁹

Per una altra part, en el *De praemiis et poenis*, Jacob és presentat com un exemple d'asceta, que viu enmig de continus combats. Les lluites eren difícils i constants, però al final, enmig de la foscor, sortia un raig de llum que revelava que el món intel·ligible té un conductor (*Praem.* 37-38), que és també Pare i *salvador* compassiu: no refusa que el contempli a ell mateix, tant com és capaç de fer-ho una criatura creada i mortal i per això la criatura no pot pas veure «qui és», sinó que només pot veure «que és».

En el mateix *De Praemiis et poenis* trobem el tema del bé de la pau destinat als qui, estant disposats a imitar la bellesa admirable de la virtut, saben que Déu és misericordiós amb els qui es penedeixen i són capaços de deixar una vida llicenciosa per prendre una actitud de temprança: són els qui, amb esforç, miren de calmar les passions per aconseguir la serenitat i la pau en la seva vida. Precisament el *Salvador* misericordiós els pot ajudar a passar del camí dolent al bon camí, quan la persona s'allunya per sempre del mal camí, i no busca de mirar enrere ni tampoc fer-se enrere. Així llegim que Déu, amb una sola ordre, podria reunir fàcilment els homes que

18. ἐμοὶ δὲ εὐθυβολώτερον σκοπομένῳ δοκεῖ τοῦτο δηλοῦσθαι· ἢ τιμῶσα ψυχὴ τὸ ὄν δι' αὐτὸ τὸ ὄν ὀφείλει μὴ ἀλόγως μὴδ' ἀνεπιστημόνως ἀλλὰ σὺν ἐπιστήμῃ καὶ λόγῳ τιμᾶν. ὁ δὲ περὶ αὐτοῦ λόγος τομὴν ἐπιδέχεται καὶ διαίρεσιν καθ' ἑκάστην τῶν θείων δυνάμεων καὶ ἀρετῶν· ὁ γὰρ θεὸς ἀγαθὸς τέ ἐστι καὶ ποιητὴς καὶ γεννητὴς τῶν ὄλων καὶ προνοητικὸς ὧν ἐγέννησε, σωτὴρ τε καὶ εὐεργέτης, μακαριότητος καὶ πάσης εὐδαιμονίας ἀνάπλωος· ὧν ἕκαστον καὶ καθ' αὐτὸ ἴδια σεμνὸν καὶ ἐπαινετὸν καὶ μετὰ τῶν ὁμογενῶν ἐξεταζόμενον. (*Spec.* I,209).

19. πᾶσι γὰρ τοῦτοις ἐμφέρεται πῶς ὁ εὐζάμενος, τῇ μὲν ὀλοκαύτῳ θυσίᾳ διὰ τὸ μὴ τῶν ἄλλων μόνον ἀπαρχῶν ἀλλὰ καὶ ἑαυτοῦ παραχωρεῖν, τῇ δὲ περὶ ἁμαρτίας διὰ τὸ ἄνθρωπος εἶναι καὶ γὰρ ὁ τέλειος ἢ γεννητὸς οὐκ ἐκφεύγει τὸ διαμαρτάνειν, τῇ δὲ τοῦ σωτηρίου, διότι τὸν σωτήρα ὄντως θεὸν ἐπιγράφεται τῆς σωτηρίας αἴτιον, ἀλλ' οὐκ ἰατροῦς καὶ τὰς παρ' αὐτοῖς δυνάμεις· οἱ μὲν γὰρ ἐπίκρηροι καὶ θνητοὶ μὴδ' αὐτοῖς ὑγίαν ἰκανοὶ παρασχεῖν, αἱ δ' οὔτε πάντας οὔτ' αἰεὶ τοὺς αὐτοὺς ὠφελοῦσιν, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ μέγα βλάπτουσιν, ἐπειδὴ τὸ κύρος ἕτερος ἀνήπτει καὶ τῶν δυνάμεων καὶ τῶν χρωμένων αὐταῖς. (*Spec.* I,252).

vivien en els confins de la terra, portant-los des de les extremitats del món a qualsevol lloc que ell desitgés; així mateix el *Salvador* misericordiós pot recuperar l'ànima després del seu llarg recorregut, després de desviar-se en tots els sentits, desfeta pel plaer i el desig: la majoria per amants imperioses, i pot conduir-la fàcilment des d'un desviament sense sortida fins a un camí regular, una vegada ha decidit fugir del mal, sense mirar cap enrere (*Praem.* 117).²⁰

En el mateix *De Praemiis* trobem el tema de la conversió dels qui han reconegut el seu error, els quals confessant les seves faltes (amb veu alta per al profit dels auditors), amb intenció pura, amb la mirada neta i amb claredat de consciència, obtindran el favor del Déu *Salvador* i misericordiós. Fins i tot Déu ha donat al gènere humà el do escollit i preeminent de tenir un parentiu amb el seu Logos, aquest que ha servit d'arquetip per a la formació de l'esperit humà: «Si, tanmateix, s'esforcen a no prendre com a objectiu la seva destrucció i canvien les seves maneres, reprotxant-se els seus errors, i manifestant obertament i confessant tots els pecats que han comès contra si mateixos amb l'ànim purificat, en primer lloc, amb una sinceritat de consciència totalment aliena a la falsedat, sense amagar res; i en segon lloc, que les seves llengües també es purifiquen a fi de tractar millor els seus oients: aquests trobaran una acceptació favorable del seu *Salvador* misericordiós, Déu, que concedeix a la raça humana el seu més gran regal, que és el de la relació amb la seva pròpia paraula» (*Praem.* 163).

Encara en el tema del dejuni, el *De specialibus legibus* remarca que els qui han rebut amb joia els favors de la natura atribueixen aquests dons al Creador, que és Pare i *Salvador*. Per agrair al Déu del món tots els seus dons, esmenta la importància d'un dia de dejuni, dedicat a les súplices i imploracions, que és un dia d'agraïment per tot el que hem rebut de la natura; més encara, «és un dia d'agraïment per tot el que hem rebut del qui ens ha creat, que és Pare i *Salvador*» (*Spec.* II,198).

3. ACONSEGUIR LA SALVACIÓ

En el *De cherubim* Moisès, a propòsit d'Ex 14,13 respon al poble: «No tingueu por! Aguanteu fermes, que avui veureu com el Senyor us salva. Ara

20. καθάπερ οὖν ἄνθρωπος ἐν ἐσχατιαῖς ἀποκισμένους ῥαδίως ἂν ἐνὶ κελύσματι συναγάγοι ὁ θεὸς ἀπὸ περάτων εἰς ὃ τι ἂν θελήσῃ χωρίον, οὕτω καὶ τὸν νοῦν ἐξ ἄλλης πολυχρονίου πάντῃ πλανηθέντα καὶ κακωθέντα πρὸς ἡδονῆς καὶ ἐπιθυμίας, δεσποινῶν ἐκτετιμημένων ἑλεῶν ὁ σωτὴρ ἐξ ἀνοδίας εἰς ὁδὸν εὐπετῶς ἂν ἀγάγοι, ἀμεταστρεπτί φεύγειν διεγνοκότα φυγῆν, οὐ τὴν ἐπονειδίστον λεγομένην, ἀλλὰ τὴν σωτήριον, ἣν οὐκ ἂν τις ἀμάρτοι λέγων καθόδου κρείττονα (*Praem.* 117).

veieu els egipcis, però no tornareu a veure'ls mai més». A partir d'aquest text, Filó s'adreça als qui tenien por de caure sota les mans dels qui els perseguien: els diu «No tingueu por i manteniu-vos fermes, que veureu la *salvació* que ve del Senyor i que s'acomplirà en vosaltres» (*Cher.* 130)

El Déu Salvador és sempre present i actuant de múltiples maneres i, tal com constata Filó, la *salvació* que ve del Senyor es manifesta en un ampli ventall de situacions. De vegades la *salvació* es fa present en circumstàncies molt concretes, com poden ser, per exemple, el cas dels mariners que piloten els vaixells. Segons Filó, Déu els va crear perquè fossin conductors i pilots dels altres, i els fa conscients de la seva responsabilitat en tant que tenen a les seves mans la *salvació* de la nau, per al bé de moltes persones (*Opif.* 88).

D'una manera realista, Filó observa que en la vida són necessàries dues actituds: l'una és la que s'avança per buscar el bé i l'altra és la que es retarda per no fer el mal... Cal distanciar-se al màxim de la que es retarda, és a dir, de la malèfica, a fi que pugui quedar immune de la malaltia. En el *De Agricultura (L'art de conrear)* llegim que cal «esperar la *salvació* de Déu per tal que l'home es retardi a fer el mal i s'afanyi a practicar la justícia» (*Agr.* 123). En el mateix *De Agricultura* s'esmenta els qui combaten per assegurar la *salvació* malgrat les dificultats, tant físiques com morals de tota mena (*Agr.* 152). I també té un pensament per als qui moren per la *salvació* comuna (*Agr.* 156).

Un passatge del *Legum allegoriae (Interpretació al·legòrica)* ens presenta un episodi concret, en el qual el sacerdot Pinhàs diu que no va pas buscar mai la *salvació* per la fugida sinó que es va defensar amb la «llança», és a dir, amb una raó plena de zel, una actitud que vol mantenir ferma fins que no hagi travessat amb la llança la Madianita. Aquesta figura representa la natura separada del cor diví, tal com ho llegim en el llibre dels Nombres: «En veure-ho, el sacerdot Pinhàs, fill d'Eleazar i net d'Aaron, es va aixecar d'enmig de la comunitat, agafà una llança, entrà darrere d'aquell israelita fins a l'alcova i allí els va traspasar tots dos, l'israelita i la dona. Llavors va cessar l'epidèmia entre els israelites» (Nm 25,7-8). De manera semblant, Pinhàs «ataca de ple en la matriu del ventre, per tal que perdi tota força "qualsevol llavor o germen de vici"» (*Leg.* III,242): Per tant, és el combat entre el qui es mou d'acord amb la raó i l'enemic, que és encarnat per la Madianita.

En la vida del poble escollit hi trobem altres situacions difícils, sobretot les que estan relacionades amb la *salvació* de la pàtria. En el *De cherubim* Filó afirma que, en casos extrems, si un savi menteix als seus enemics, malgrat que això no és d'acord amb el deure, ho fa de manera convenient. Per això Moisès diu: «Segueix la justícia justament» (Dt 16,20) (*Cher.* 15). En

un altre indret, Filó aplica el passatge d'Ex 14,13 en què Moisès s'adreça als qui tenien por de caure sota els cops d'un dolent que els perseguia: els diu «No tingueu por i aguanteu fermes, que veureu la *salvació* que ve del Senyor i que s'acomplirà per vosaltres»: στήτε καὶ ὀρᾶτε τὴν σωτηρίαν τὴν παρὰ τοῦ κυρίου, ἣν ποιήσει ὑμῖν, ἐκδιδάσκων ὅτι οὐ διὰ τοῦ θεοῦ ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ ὡς αἰτίου τὸ σφύζεσθαι (*Cher.* 130).

Hi ha prodigis i monstres, com la serp que parla amb veu d'home i que enganya la dona amb la seva seducció (Gn 3,1-7). Però, en contrast amb aquesta, hi ha la serp d'aram de Moisès que aporta la *salvació* del Senyor als qui la contemplen, tal com reporta Filó: σωτηρίας γενόμενος παντελοῦς τοῖς θεασαμένοις (*Agr.* 96).²¹

També a nivell de la vida personal cal seguir les condicions que el Senyor ha posat al seu poble, tal com ho expressa en el *De migratione Abrahami*, on es tracta de les condicions que cal seguir perquè l'ànima pugui aconseguir la *salvació* (*Migr.* 2).

D'altra banda, recordant com Moisès va repartir el botí, els centurions i la gent donaven gràcies per la *salvació* (*Mos.* I,317).

A propòsit d'un altre episodi de la vida de Moisès, Filó parla de la recompensa i el premi que van rebre els virtuosos perquè, gràcies a ells, van obtenir la *salvació* tant ells com els de la seva raça: així van impulsar un renaixement de la vida del poble (*Mos.* 2,65).

Un tema important és el de l'acció de gràcies per les victòries, gràcies a les quals fou possible la *salvació* de la pàtria: Filó en parla en el *De cherubim* (*Cher.* 15) i, a més, en el *De Agricultura* 88 descriu de quina manera les tropes de cavalleria van assegurar la *salvació* dels seus. En el mateix *De agricultura* se'ns explica com Moisès pregava per la *salvació* dels seus cavallers (*Agr.* 94), semblantment a Gn 49,17-18, on llegim que: «Serà una serp vora el camí, un escurçó vora la ruta; picarà la pota del cavall i farà caure d'esquena el cavaller. Senyor, jo espero la teva *salvació*».

En un sentit sapiencial trobem diverses afirmacions, com en el *De Fuga et inventione*: «El qui no s'acusa de les seves faltes i les imputa a Déu ha de ser castigat: serà privat del refugi reservat únicament a la *salvació* i a la seguretat dels qui supliquen, és a dir, l'altar» (*Fug.* 80),²² de manera semblant a Pr 28,13: «Qui amaga les seves faltes no prosperarà; obtindrà misericòrdia qui les reconeix i s'esmena», o bé en Sv 10,8: «Els qui van prescindir de la Saviesa sofriren un doble mal: esdevingueren incapaços

21. Cf. Nm 21,9: «El qui mirava la serp d'aram, salvava la vida».

22. ὅς ἂν οὖν καταφύγη, τὸ δ' ἐστὶν ὅς ἂν τῶν ἀμαρτημάτων μὴ ἑαυτὸν ἀλλὰ θεὸν αἰτιᾷται, κολαζέσθω, τῆς μόνοις ἰκέταις πρὸς σωτηρίαν καὶ ἀσφάλειαν καταφυγῆς, τοῦ βοιοῦ, στερούμενος, καὶ μήποτ' εἰκότως (*Fug.* 80).

de conèixer el bé i, a més, van deixar a la posteritat un record de la seva niciesa, que no els permet ni tan sols dissimular les seves faltes».

També en aquest ambient sapiencial llegim en el *De mutatione nominum* que Moisès canvia el nom d'Osees en Josuè... ja que Osees s'interpreta: «un tal és salvat» i Josuè: «*salvació* que ve de Déu», que és el millor i el de més qualitat que pot habitar l'home (*Mutat.* 121),²³ de manera semblant a com llegim en Baruc: «Embolcalla't amb el mantell de la *salvació* que et ve de Déu, posa't al front la diadema de la glòria de l'Etern» (Ba 5,2).

Un passatge del *De Abrahamo* mostra un autèntic sentit ètic quan llegim que «si algú, per desig de glòria, abandona fill o filla, mereixerà més blasme que elogi; ell compra la reputació al preu de la mort dels qui li són més estimats, una reputació que cal rebutjar, perquè havia d'assegurar prèviament la *salvació* dels seus fills» (*Abr.* 187).²⁴

En el *De Iosepho*, per trobar la *salvació* en la adversitat «el qui està informat troba una porta de *salvació*, però la ignorància, que manté en la incertesa, fa que el camí sigui difícil i dubtós»: μαθὼν μὲν γὰρ τις ὁδὸν εὖρεν εἰς σωτηρίαν, ἢ δ' ἀμφίβολος ἄγνοια δυσοδίας καὶ ἀπορίας αἴτιον (*Ios.* 183).

Davant el Mar Roig, els jueus, acorralats per l'enemic, desesperaven de la seva *salvació*: els uns consideraven que la mort més miserable seria una benedicció i els altres s'estimaven més morir en mans dels elements naturals, que sentir les burles dels enemics (*Mos.* II,249). Per això el profeta els encoratjava a mantenir-se fermes, tot esperant l'ajut invencible de Déu (*Mos.* II,252).

4. A MANERA DE CONCLUSIÓ

En el seguiment que hem fet de les referències al *Salvador* i a la *Salvació* en els escrits de Filó hem pogut constatar com les comunitats d'Alexandria, en un context sinagoga, interpretaven el present de la seva història a partir dels textos bíblics. La línia seguida per Filó valora tant el sentit literal com l'al·legòric, amb la convicció que la revelació de Déu arriba a l'home a partir de la creació, dels esdeveniments històrics i dels manaments explícits de la llei de Moisès. A partir d'aquest supòsit, sobresurt la capacitat de Filó per

23. ταῦτα καὶ περὶ τούτων. ἀλλὰ καὶ τὸν Ὡσηὲ μετονομάζει Μωυσῆς εἰς τὸν Ἰησοῦν, τὸν ποιὸν εἰς ἕξιν μεταχαράττων. Ὡσηὲ μὲν γὰρ ἐρμηνεύεται ποιὸς οὗτος, Ἰησοῦς δὲ σωτηρία κυρίου, ἕξως ὄνομα τῆς ἀρίστης. (*Mut.* 121).

24. εἰ δὲ τις δόξης ὀρεγόμενος υἱὸν ἢ θυγατέρα προιεταί, ψέγοιτ' ἂν ἐνδίδως μᾶλλον ἢ ἐπανοίτο, θανάτῳ τῶν φιλάτων ὀνοούμενος τιμῆν, ἦν καὶ κεκτημένος ὄφειλεν ὑπὲρ σωτηρίας τῶν τέκνων ἀπορρίπτειν. (*Abr.* 187).

procedir d'un nivell de sentit a un altre, del macrocosmos al microcosmos buscant el sentit etimològic de les paraules —pràctica freqüent entre els rabins— i destacant el sentit ètic que contenen alguns manaments concrets.

En la història de l'exegesi, Filó és el primer autor que ofereix un comentari escrit complet a un llibre bíblic. El seu mètode d'interpretació —tal com ho hem vist— té en compte tant el sentit literal com el sentit al·legòric. Així escriu a *De Abraham*: «Donant dues interpretacions: una literal, com si es tractés d'un home; l'altra al·legòrica, com si es tractés d'una ànima, hem mostrat que eren dignes de ser estimats tant l'home com l'esperit»: ἐκατέραν οὖν ἀπόδοσιν πεποιημένοι, τὴν τε ῥητὴν ὡς ἐπ' ἀνδρὸς καὶ τὴν δι' ὑπονοιῶν ὡς ἐπὶ ψυχῆς, ἀξιέραστον καὶ τὸν ἄνδρα καὶ τὸν νοῦν ἀπεφίναμεν (*Abr.* 88). En aquesta doble explicació sobresurt el fet que, en un passatge bíblic, «després de l'explicació literal convé passar a l'examen del sentit figurat dels textos, ja que tots ells, o gairebé tots, a més de l'exposició de la llei, tenen un sentit al·legòric»: ἄξιον μέντοι μετὰ τὴν ῥητὴν διήγησιν καὶ τὰ ἐν ὑπονοίαις προσαποδοῦναι· σχεδὸν γὰρ τὰ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα τῆς νομοθεσίας ἀλληγορεῖται (*Ios.* 28). D'aquesta manera, la seva visió s'orienta en el sentit que les dues lectures de la Llei «corresponen una al cos i l'altra a l'ànima i, per tant, així com cuidem el cos per ser la mansió de l'ànima, així cal ocupar-se de les lleis d'acord amb el seu enunciat. Si les observem, veurem com s'il·lumina el coneixement de les realitats de les quals elles són símbol»: ἀλλὰ χρὴ ταῦτα μὲν σώματι εὐικεῖναι νομίζειν, ψυχῇ δὲ ἐκεῖνα· ὥσπερ οὖν σώματος, ἐπειδὴ ψυχῆς ἐστὶν οἶκος, προνοητέον, οὕτω καὶ τῶν ῥητῶν νόμων ἐπιμελητέον· φυλαττομένων γὰρ τούτων ἀριδιχότερον κάκεῖνα γνωρισθήσεται, ὅν εἰσιν οὗτοι σύμβολα (*Migr.* 93).

El seu interès per les etimologies el porta a contrastar una paraula hebrea amb la seva versió en grec, fins i tot per caracteritzar personatges. Així ho fa amb el nom d'Abram/Abraham. Encara que de vegades s'interpreta com a «pare sublim», *Abram* s'interpreta com a «pare que s'eleva cap als fenòmens celestials» (Ἄβραμ μὲν γὰρ ἐρμηνευθέν ἐστὶ πατὴρ μετέωρος), i *Abraham* s'interpreta com a «pare elegit del so» (Ἀβραὰμ δὲ πατὴρ ἐκλεκτὸς ἡχοῦς), o «del llenguatge articulat» (διὰ μὲν γὰρ τῆς ἡχοῦς τὸν προφορικὸν λόγον αἰνίττεται) (*Abr.* 82-83).

La mateixa figura d'Abraham, quan pren Agar com a segona dona, suposa una obertura a la cultura no jueva i, amb això s'obre a una educació més àmplia, que pot influir positivament també en la interpretació de les lleis de Moisès. D'aquesta manera, Filó avança en la interpretació dels manaments amb un sentit filosòfic que no ignora la seva observança sinó que destaca el seu profund sentit ètic i es val de la cultura no jueva per a una comprensió més àmplia dels manaments.

Quan comenta el Pentateuc, Filó busca de posar en relleu, en primer lloc, els antropomorfismes: segons ell, aquest pas té un valor pedagògic.

Concretament, en l'obra sobre la *Immutabilitat de Déu*, quan tracta de la malícia dels homes, que va motivar el diluvi, el text del Gènesi diu que el Senyor es va entristir i es va penedir d'haver-los creat, i va dir: «faré desaparèixer de la terra l'home que vaig crear. No deixaré ni homes, ni animals, ni bestioles, ni ocells. Em penedeixo d'haver-los fet» (Gn 6,5-6). Davant d'aquesta afirmació, Filó es pregunta si Déu pot indignar-se o sentir ressentiment, i cita Nm 23,19: «Déu no és cap home». Per això, en aquest cas, el seu comportament és similar més aviat al d'un pare que educa els seus fills (Dt 8,5) i busca l'eficàcia de la correcció, sense que això tingui res a veure amb la seva naturalesa real (*Deus* 120; 153-154).

En el seu mètode d'interpretació, Filó es rebel·la també contra el literalisme. «Si en Gn 11,5 llegim que «Déu va baixar per veure la ciutat i la torre que construïen els homes» hem d'entendre-ho en sentit figurat. En efecte, imaginar que la Divinitat s'apropa o que se'n va, que baixa o, al contrari, que puja, que es queda quiet o que es desplaça tal com ho fan els éssers vivents concrets, és una impietat més vasta que l'oceà i, per dir-ho així, sobrepassa els límits de l'univers (*Confus.* 134)».²⁵ No és gens estrany, doncs, que Filó repeteixi sovint el verset de Nm 23,19: «Déu no és cap home».

D'altra banda, el mètode filonià refusa acceptar ficcions mítiques a favor d'una interpretació al·legòrica. Per Filó, és l'al·legoria la que permet escapar del mite. Així ho presenta al *De opificio mundi*: «El que estimen els poetes i els sofistes no són les ficcions de les faules sinó els exemples de figures que demanen una interpretació al·legòrica, seguint el seu sentit subjacent per donar-ne una explicació. Podem conjecturar raonablement que la serp és el símbol del plaer, perquè en primer lloc és un animal que està desposseït de peus i s'arrossega amb el ventre cap avall. En segon lloc, perquè menja grumolls d'argila. En tercer lloc, perquè porta verí en les seves dents, capaç de matar els qui són mossegats per ella» (*Opif.* 157).²⁶ Per això, per mitjà del simbolisme dels episodis concrets i, tot servint-se de certes regles retòriques, Filó mira de transmetre als seus contemporanis valors de caire moral, centrant-se en la Llei que abasta tant la matèria com tota la humanitat.

25. τὸ δέ, κατέβη κύριος ἰδεῖν τὴν πόλιν καὶ τὸν πύργον τροπικώτερον πάντως ἀκουστέον· προσιέναι γὰρ ἢ ἀπέναι ἢ κατιέναι ἢ τοῦναντίον ἀνέρχεσθαι ἢ συνόλωσ τὰς αὐτὰς τοῖς κατὰ μέρος ζήσεις σχέσεις καὶ κινήσεις ἴσχεσθαι καὶ κινεῖσθαι τὸ θεῖον ὑπολαμβάνειν ὑπερωκεάνιος καὶ μετακόσμιος, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἐστὶν ἀσέβεια. (*Confus.* 134).

26. ἔστι δὲ ταῦτα οὐ μύθου πλάσματα, οἷς τὸ ποιητικὸν καὶ σοφιστικὸν χαίρει γένος, ἀλλὰ δεῖγματα τύπων ἐπ' ἀλληγορίαν παρακαλοῦντα κατὰ τὰς δι' ὑπονοιῶν ἀποδόσεις. ἐπόμενος δὲ τις εἰκότι στοχασμῷ φησί προσηκόντως τὸν εἰρημένον ὄφιν ἠδονῆς εἶναι σύμβολον, ὅτι πρῶτον μὲν ζῶον ἄπουν ἐστὶ καὶ πρηνὲς πεπτωκὸς ἐπὶ γαστέρα, δεῦτερον δ' ὅτι γῆς βάλωις στίφῃ χρῆται, τρίτον δ' ὅτι τὸν ἰὸν ἐπιφέρειται τοῖς ὁδοῦσιν, ᾧ τοὺς δηχθέντας ἀναρεῖν πέφυκεν (*Opif.* 157).

Seguint aquest camí podem constatar que l'esperança de l'home descansa sobretot en «la naturalesa misericordiosa d'Aquell que prefereix el perdó al càstig» (*Spec.* II, 196). El camí és guiat per l'Esperit que ajuda el creient de tots els temps a fer un pas decisiu, gràcies al qual, allunyat de les passions, pot donar gràcies a Déu per la llibertat que el Salvador els ha donat per fer-los lliures (*Migr.* 25).

Damià ROURE
Abadia de Montserrat
08199 Montserrat
CATALONIA (Spain)

(acabat en 15.04.2018)